

**ZASADA ZDROWEGO WSPÓLDZIAŁANIA
MIĘDZY PAŃSTWEM I KOŚCIOŁEM
NA RZECZ INSTYTUCJI MAŁŻEŃSTWA I RODZINY.
WPROWADZENIE DO PROBLEMATYKI***

**THE PRINCIPLE OF THE HEALTHY COOPERATION
BETWEEN THE STATE AND THE CHURCH
FOR THE BENEFIT OF THE INSTITUTION
OF MARRIAGE AND THE FAMILY. INTRODUCTION
TO THE PROBLEMATICS**

Ks. prof. dr hab. Józef Krukowski

Polska Akademia Nauk Oddział w Lublinie, Polska
e-mail: jkruk@kul.pl; <https://orcid.org/0000-0003-0819-7357>

Abstrakt

Przedmiotem artykułu są dwa wątki problemowe, mające fundamentalne znaczenie dla teraźniejszości i przyszłości Państwa, Kościoła i Narodu. Pierwszy dotyczy ustalenia znaczenia zasady współdziałania między państwem i Kościołem w kontekście paradygmatu dualizmu religijno-politycznego ukształtowanego w kulturze europejskiej na bazie nakazu Chrystusa: „Oddajcie cesarzowi to, to co należy do Cezara, a Bogu to, co należy do Boga” (Mt 21,21) z uwzględnieniem dwóch systemów prawa – prawa kanonicznego i prawa polskiego – w warunkach transformacji społeczno-politycznych wiodących od totalitaryzmu komunistycznego do demokracji. Drugi dotyczy zastosowania zasady współdziałania między państwem a Kościołem do współdziałania na rzecz instytucji małżeństwa i rodziny w świetle *Karty Praw Rodziny* Stolicy Apostolskiej (1983) oraz Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej (1997) i *Konkordatu między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską* (1993).

* Referat wygłoszony podczas Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej zorganizowanej przez Stowarzyszenie Kanonistów Polskich w Miejscu Piastowym w dniach 5-6 września 2023 r. nt. *Współdziałanie między Kościołem i państwem na rzecz instytucji małżeństwa i rodziny*, zorganizowanej z okazji 40. rocznicy promulgacji *Karty Praw Rodziny* Stolicy Apostolskiej i 30. rocznicy podpisania *Konkordatu między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską*.

Słowa kluczowe: system prawa, prawo polskie, prawo kanoniczne, konkordat, konstytucja, dobro wspólne, Stolica Apostolska

Abstract

The subject of the article are two fundamental trends regard the present and the future of the relations between the State, the Church and the Nation. The first is concerning the principle of the cooperation between the State and the Church in the context of the paradigm religious – political formed in the European culture on the basis of Christ command: “So give Cesar what is Cesar’s, and to God what is a God’s” (Matt. 21,21) with the regard of canon law and Polish law in the context of the political transformations from the communist totalitarianism to the democracy. The second question respects of the application of principle of the cooperation between the State and the Church with the benefit of the institution of Marriage and the Family according to the Article 18 of Constitution of the Republic of Poland and the Article 11 of Concordat between the Holy See and Poland.

Keywords: system of law, Polish law, canon law, concordat, constitution, common good, Holy See

Wprowadzenie

Przedmiotem artykułu są dwa wątki problemowe, mające fundamentalne znaczenie dla teraźniejszości i przyszłości Państwa, Kościoła i Narodu.

Pierwszy z nich dotyczy ustalenia znaczenia zasady współdziałania między państwem i Kościołem w kontekście podstawowych zasad relacji między państwem i Kościołem z uwzględnieniem dwóch systemów prawa – prawa kanonicznego i prawa polskiego na etapie transformacji społeczno-politycznych wiodących od totalitaryzmu komunistycznego do demokracji.

Drugi wątek dotyczy zastosowania tej zasady do współdziałania na rzecz instytucji małżeństwa i rodziny w świetle *Karty Praw Rodziny*¹ oraz Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej² i Konkordatu między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską³.

¹ Pontificio Consiglio per la Famiglia, *Carta dei diritti della famiglia* (22.10.1983), w: *Enchiridion della Famiglia. Documenti Magisteriali e Pastoralis su Famiglia e Vita 1965-2004*, red. Pontificio Consiglio per la Famiglia, EDB, Bologna 2004, s. 1489-506; tekst polski: *Karta Praw Rodziny*, Wydawnictwo Wrocławskiej Księgarni Archidiecezjalnej TUM, Wrocław 1994 [dalej: KPR].

² Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., Dz. U. Nr 78, poz. 483 z późn. zm. [dalej: Konstytucja RP].

³ Konkordat między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską z dnia 28 lipca 1993 r., Dz. U.

1. Zasada zdrowego współdziałania między państwem i Kościołem

Sobór Watykański II w konstytucji duszpasterskiej *Gaudium et spes* – określając stanowisko Kościoła katolickiego w sprawie relacji między państwem i Kościołem – proklamował, że: „Wspólnota polityczna [państwo – J.K.] i Kościół są w swoich dziedzinach od siebie niezależne i autonomiczne. Obydwie jednak wspólnoty choć z różnego tytułu, służą powołaniu jednostkowemu i społecznemu tych samych ludzi. Tym skuteczniej będą wykonywać tę służbę dla dobra wszystkich, im lepiej będą rozwijać między sobą zdrowe współdziałanie, uwzględniając także okoliczności miejsca i czasu”⁴.

Z punktu widzenia aksjologii prawa w proklamacji tej można wyróżnić następujące elementy: 1) uniwersalna zasada, według której w rzeczywistości na tym samym terytorium istnieją wspólnoty ludzkie odmiennego typu (wspólnota religijna i wspólnota polityczna), z których każda w swoim porządku (w swojej dziedzinie) jest autonomiczna i niezależna, czyli że każda z nich ma swoją wartość; 2) wspólnoty te służą „powołaniu jednostkowemu i społecznemu tych samych ludzi”, czyli dobru wspólnemu; 3) wspólnoty te lepiej osiągną swój cel, gdy będą prowadzić „zdrowe współdziałanie” uwzględniając „okoliczności miejsca i czasu”.

W drodze retrospekcji historycznej trzeba stwierdzić, że przywołana wyżej zasada zdrowego współdziałania między Kościołem i państwem jest istotnym elementem paradygmatu dualizmu religijno-politycznego, który stanowi oryginalny wkład religii chrześcijańskiej do kultury europejskiej i ogólnoludzkiej. Paradygmat ten powstał na bazie nakazu Chrystusa: „Oddajcie cesarzowi to, co należy do cesarza, a Bogu to, co należy do Boga” (Mt 21,21)⁵, danego faryzeuszom w odpowiedzi na pytanie, czy godzi się płacić podatek cesarzowi? Nakaz ten ma wymiar uniwersalny, wykraczający poza mentalność faryzeuszy. Niewątpliwie nowością w tym nakazie jest wyróżnienie obowiązków tych samych ludzi wobec dwóch najwyższych podmiotów władzy: politycznej (ludzkiej) i religijnej (boskiej).

z 1998 r., Nr 51, poz. 318 [dalej: Konkordat].

⁴ Sacrosanctum Concilium Oecumenicum Vaticanum II, *Constitutio pastoralis de Ecclesia in mundo huius temporis Gaudium et spes* (07.12.1965), AAS 58 (1966), p. 1025-1115; tekst polski w: Sobór Watykański II, *Konstytucje. Dekrety. Deklaracje*, tekst polski, nowe tłumaczenie, Pallottinum, Poznań 2002, s. 526-606 [dalej: GS], nr 76.

⁵ *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, wyd. 5, Pallottinum, Poznań 2005.

W starożytności pogańskiej w relacji między polityką i religią panował monizm religijno-polityczny. Monarcha jednocześnie był bowiem głową państwa i głową wspólnoty religijnej. Co więcej w starożytnym Rzymie cesarzowi oddawano cześć boską.

Przywołany wyżej nakaz Chrystusa stał się podstawą paradygmatu dualizmu religijno-politycznego. Interpretacja tego dualizmu w ciągu dziejów podlegała ewolucji odpowiednio do zmian, jakie następowały po stronie reżimów ideologiczno-politycznych państw, na których terytorium Kościół pełnił swoją misję.

W strukturach tego dualizmu należy wyróżnić dwie płaszczyzny: 1) płaszczyznę wertykalną (pionową) wyrażającą się w relacjach między dwoma władzami – władzą państwową i władzą kościelną – z których każda w swojej dziedzinie jest najwyższa (suwerenna); 2) i płaszczyznę horyzontalną (poziomą) wyrażającą się w relacjach między dwiema wspólnotami odmiennego typu, którymi są: wspólnota polityczna, czyli państwo, i wspólnota religijna, czyli Kościół.

Zasada dualizmu religijno-politycznego znalazła zastosowanie w życiu publicznym na początku IV w., gdy cesarz rzymski Konstantyn Wielki proklamował „wolność wyznawania wiary chrześcijańskiej” [Lombardi 1985, 23-87; Krukowski 1993, 18-19]. Uznał on działalność Kościoła w realizacji swej misji w państwie rzymskim na równi z religiami pogańskimi i zapewnił mu opiekę prawną.

O znaczeniu tej zasady w praktyce świadczy Iwon z Chartres, wybitny kanonista średniowieczny (1040-1116), stwierdzając: *cum regnum et sacerdotium inter se conveniunt, bene regitur mundus, floret et fructificat Ecclesia* (gdy władza świecka (*regnum*) i władza kościelna (*sacerdotium*) zgadzają się ze sobą, dobrze rządzony jest świat, kwitnie i owocuje Kościół). Z tego stwierdzenia wynika, że współdziałanie między państwem i Kościołem, jeśli zostanie uzgodnione, to jest pożyteczne dla państwa i dla Kościoła. Jednakże uzgodnienie relacji między dwoma podmiotami: podmiotem sprawującym najwyższą władzę państwową a podmiotem sprawującym najwyższą władzę kościelną i określenie zakresu podlegających im spraw nie było łatwe. W „świętym cesarstwie rzymskim” istniała bowiem walka o hegemonię między papieżem i cesarzem. Dla zapewnienia pokoju między nimi powstała instytucja konkordatu, czyli dwustronnej umowy między podmiotem najwyższej władzy państwowej (cesarzem) i najwyższej

władzy kościelnej (papieżem) w tej samej społeczności chrześcijańskiej [Krukowski 2013, 22-36].

Gdy na progu epoki współczesnej pod koniec XVIII w. powstały państwa laickie, zakwestionowano zasadę współdziałania między państwem a Kościołem. Pod wpływem ideologii liberalnej nastąpił powrót do monizmu ideologiczno-politycznego [tamże, 53-59, 72-76]. Monizm ten umocnił się w XX w., gdyż totalitarne państwa komunistyczne wprowadziły radykalną separację między Kościołem i państwem, polegającą na podporządkowaniu Kościoła interesom partii komunistycznej – i powszechnej laicyzacji przez narzucanie całemu społeczeństwu ideologii ateistycznej w miejsce religii [tamże, 59-64, 76-80; Hemperek 1985, 79-100; Krukowski 1992, 25].

Stolica Apostolska zajęła wobec monizmu religijno-politycznego krytyczne stanowisko. I – zgodnie z założeniami dualizmu religijno-politycznego – mimo trudności wynikających z odmiennych założeń ideologicznych – dążyła do współdziałania między państwem i Kościołem w wymiarze wertykalnym i horyzontalnym dla dobra tych samych ludzi, będących jednocześnie wiernymi Kościoła i obywatelami państwa. Sobór Watykański II w konstytucji duszpasterskiej *Gaudium et spes* proklamował wymóg, aby współdziałanie między państwem i Kościołem było zdrowe. Nasuwa się więc pytanie, jakie są zasady warunkujące zdrowe współdziałanie między państwem i Kościołem w Polsce współczesnej? W odpowiedzi należy skierować uwagę na to, jakie zasady tych relacji zostały wynegocjowane na etapie transformacji społeczno-politycznych i ustrojowych – wiodących od totalitaryzmu komunistycznego do demokracji – w drodze dialogu między przedstawicielami różnych partii politycznych i Episkopatu Polski pod koniec XX w., które określone są w dwóch aktach normatywnych o wysokiej randze, a mianowicie: w Konstytucji RP z 1997 r. i w Konkordacie podpisanym w lipcu 1993 r. i ratyfikowanym na początku w 1998 r.

Szczególne znaczenie ma fakt, że na progu transformacji społeczno-politycznych i ustrojowych Episkopat Polski wskazał konieczność zrewidowania tych założeń, jakie narzucone zostały przez reżim komunistyczny. W piśmie skierowanym do Komisji Konstytucyjnej Zgromadzenia Narodowego z dnia 16 czerwca 1990 r. – zatytułowanym *W sprawie założeń aksjologicznych nowej Konstytucji*⁶ – Episkopat zwrócił uwagę na dwie kwestie.

⁶ *Stanowisko Konferencji Episkopatu Polski w sprawie założeń aksjologicznych nowej Konstytucji*, w: Krukowski 1993, 229-83.

Pierwsza z nich dotyczyła założeń aksjologicznych przyszłej Konstytucji RP. Episkopat wysunął postulat, aby Konstytucja RP miała uzasadnienie w wartościach podstawowych dla całej ludzkości – zakorzenionych w przyrodzonej godności osoby ludzkiej – i wynikających z niej wolnościach i prawach człowieka oraz w wartościach historycznych „najcenniejszych dla Narodu Polskiego [...] związanych z dziejami ewangelizacji społeczeństwa”.

Druga kwestia dotyczyła relacji instytucjonalnych między państwem i Kościołem. Episkopat Polski wysunął w tej kwestii następujące postulaty:

- 1) „Jesteśmy przekonani o tym, iż nadszedł czas odrzucenia ugruntowanego niestety w świadomości społecznej błędnego i szkodliwego uproszczenia, w myśl którego laickość państwa przedstawiona jest jako zasadnicza i niemalże jedyna gwarancja wolności i równouprawnienia obywateli [...]”;
- 2) „Konstytucyjne uregulowanie stosunków między państwem a Kościołem katolickim winno zostać oparte na zasadach wzajemnego poszanowania, suwerenności i niezależności oraz zdrowego współdziałania dla dobra wspólnego, czyli tworzenia tych warunków życia społecznego, dzięki którym osoba, rodzina i zrzeszenia mogą łatwiej osiągnąć swoją doskonałość”;
- 3) „Należy wyłączyć z konstytucji formułę o rozdziale Kościoła katolickiego od państwa. Budzi ona negatywne skojarzenia z okresu dominacji reżimu totalitarnego, kiedy była wykorzystywana do dominacji państwa nad Kościołem, ponadto jest nieprecyzyjna, może bowiem prowadzić do pominięcia tych wartości, o których piszemy”.

Natomiast stanowisko strony państwowej w sprawie ustalenia nowych zasad relacji zależało od tego, jaką ideologią kierowały się poszczególne partie polityczne. Zaistniał bowiem pluralizm polityczny. Szczególna sytuacja w tej kwestii zaistniała w parlamencie wyłonionym w wyborach z dnia 8 września 1993 r., w którym większość zdobyli przedstawiciele partii postkomunistycznych. W znacznej mierze był to wynik zastraszania ludzi Konkordatem podpisanym 28 lipca 1993 r. Znamienne jest to, że debata w Komisji Konstytucyjnej Zgromadzenia Narodowego nad projektem Konstytucji dla III Rzeczypospolitej toczyła się jednocześnie z debatą w Sejmie nad wnioskiem w sprawie ratyfikacji Konkordatu. Wniosek ten został bowiem przez polityków lewicowych (Sojusz Lewicy Demokratycznej i Partia Pracy) zablokowany zarzutami natury ideologicznej.

Politycy partii postkomunistycznych wysunęli zarzut niezgodności art. 1 Konkordatu z zasadą „oddzielenia Kościoła od państwa” wpisaną do Konstytucji PRL z 1950 r. i pozostawioną tymczasowo w tzw. „Małej konstytucji” z 1992 r. Politycy partii lewicowych interpretowali ją zgodnie z założeniami ideologii komunistycznej, tj. z pozycji supremacji państwa nad Kościołem. Niezgodność ta – ich zdaniem – polegała na tym, że Konkordat nie respektuje zasady „oddzielenia Kościoła od państwa”, wpisanej do fragmentu tzw. „Małej Konstytucji”, odziedziczonego po reżimie komunistycznym [Krukowski 2019, 160-69].

Do art. 1 Konkordatu podpisanego 28 lipca 1993 r. została bowiem wpisana następująca zasada: „Państwo i Kościół katolicki są każde w swojej dziedzinie niezależne i autonomiczne oraz zobowiązują się do pełnego poszanowania tej zasady we wzajemnych stosunkach i we współdziałaniu dla rozwoju człowieka i dobra wspólnego”.

W posiedzeniach Komisji Konstytucyjnej Zgromadzenia Narodowego w sprawie przygotowania projektu Konstytucji uczestniczył przedstawiciel Episkopatu Polski w charakterze obserwatora z prawem zabierania głosu w dyskusji⁷.

Przedstawiciele partii postkomunistycznych i partii liberalnych zaproponowali wpisanie do projektu Konstytucji dla III RP następujących zasad: „święcości państwa”, „oddzielenia Kościoła od państwa”, „neutralności państwa wobec przekonań religijnych” oraz zasady regulacji stosunków między Kościołem katolickim i innymi związkami katolickimi tylko na drodze ustawowej (z wyłączeniem Konkordatu). Sprzeciw wobec wniosku w sprawie ratyfikacji Konkordatu motywowali oni także zarzutem naruszenia zasady równouprawnienia kościołów, a tym samym uprzywilejowaniem Kościoła katolickiego. Wówczas przedstawiciel Episkopatu Polski na posiedzeniach Komisji Konstytucyjnej wyjaśnił, że zawarcie Konkordatu nie narusza zasady równouprawnienia kościołów, jeżeli gwarancje wolnościowe, jakie zostały wpisane do Konkordatu, zostaną rozszerzone na inne kościoły i związki wyznaniowe na drodze ustawowej na zasadzie analogii. Stanowisko przedstawiciela Episkopatu na posiedzeniach Komisji Konstytucyjnej Zgromadzenia Narodowego było przedmiotem ostrej polemiki ze strony przedstawicieli

⁷ Funkcje przedstawiciela Episkopatu Polski w pracach Komisji Konstytucyjnej Zgromadzenia Narodowego pełnili: bp Tadeusz Pieronek (1990-1993), ks. prof. Remigiusz Sobański (1994) i ks. prof. Józef Krukowski (1994-1997).

lewicowych partii politycznych, a początkowo także przedstawiciele kościołów mniejszościowych⁸.

Debata dotycząca zasad relacji między państwem a Kościołem katolickim i innymi związkami wyznaniowymi stanowiła jeden z najważniejszych dylematów konstytucyjnych. W wyniku dialogu między przedstawicielem Episkopatu Polski i politykami na kolejnych posiedzeniach Komisji Konstytucyjnej Zgromadzenia Narodowego rozwiązanie tego dylematu nastąpiło w art. 25 Konstytucji RP uchwalonej 2 kwietnia 1997 r. W artykule tym uwzględnione zostały postulaty zgłaszane przez przedstawiciela Episkopatu Polski. Artykuł ten ma następujące brzmienie: „1. Kościoły i związki wyznaniowe są równouprawnione. 2. Władze publiczne w Rzeczypospolitej Polskiej zachowują bezstronność w sprawach przekonań religijnych, światopoglądowych i filozoficznych, zapewniają swobodę ich wyrażania w życiu publicznym. 3. Stosunki między państwem i kościołami i innymi związkami wyznaniowymi są kształtowane na zasadach poszanowania ich autonomii oraz wzajemnej niezależności każdego w swoim zakresie, jak również współdziałania dla dobra człowieka i dobra wspólnego. 4. Stosunki między Rzeczpospolitą Polską a Kościołem katolickim określają umowa międzynarodowa ze Stolicą Apostolską i ustawy. 5. Stosunki między Rzeczpospolitą Polską a innymi kościołami i związkami wyznaniowymi określają ustawy uchwalone na podstawie umów zawartych przez Radę Ministrów z ich przedstawicielami”.

Zasady te tworzą pewną logiczną całość. Dlatego winny być interpretowane i stosowane łącznie. Wówczas współdziałanie między państwem i Kościołem w Polsce – jak postuluje Sobór Watykański II – będzie „zdrowe”.

Należy zauważyć, że zasady relacji między państwem a Kościołem – wpisane do art. 25 Konstytucji RP – charakteryzują się oryginalnością, której istota polega na tym, że na ich podstawie w stosunkach między państwem a Kościołem w Polsce w III Rzeczypospolitej nastąpił powrót do poszanowania zakorzenionego w kulturze europejskiej chrześcijańskiego dualizmu religijno-politycznego. Nie zawierają one bowiem – proponowanych przez polityków lewicowych – charakterystycznych dla monizmu religijnego-politycznego – formuł ideologicznych takich, jak: „świeckość państwa”, „oddzielenie Kościoła od państwa” i „neutralność władzy państwowej wobec

⁸ Komisja Konstytucyjna Zgromadzenia Narodowego, Biuletyn, X, s. 148-59; XIV, s. 92-93, 107-108; XVI, s. 78-84, 107-108; Krukowski 2023, 470-79.

przekonań religijnych i światopoglądowych”. Formuły te były bowiem na-
cechowane wieloznacznością i obciążone wrogością względem religii,
a w szczególności wobec Kościoła katolickiego.

Do zastosowania prawa w życiu konieczne jest zaistnienie dobrej woli
po stronie polityków. Dlatego – z punktu widzenia logicznego należało są-
dzić, że po uchwaleniu Konstytucji, w której nie było zasady oddzielenia
Kościoła od państwa, otwarta została droga do ratyfikacji Konkordatu. Nie-
stety, politycy postkomunistyczni – tworzący większość w ówczesnym Sej-
mie – nadal nie chcieli wyrazić zgody na ratyfikację Konkordatu. Zgodę
taką wyraził dopiero na początku 1998 r. Sejm – i Senat – następnej kaden-
cji wyłoniony w nowych wyborach, w wyniku których przeciwnicy Konkor-
datu (postkomuniści) utracili większość [tamże, 167-69].

2. Zastosowanie konstytucyjnej i konkordatowej zasady współdziałania między państwem i Kościołem do współdziałania na rzecz instytucji małżeństwa i rodziny

Trzeba zwrócić uwagę, że kluczowe znaczenie we współdziałaniu między
Kościołem i państwem ma ustalenie celu. W art. 25 Konstytucji i w art. 1
Konkordatu jest powiedziane, że celem tego współdziałania jest dobro czło-
wieka i dobro wspólne. Dlatego nasuwa się pytanie, na czym polega do-
bro wspólne jako cel tego współdziałania? W odpowiedzi należy zauważyć,
iż można je pojmować w podwójnym aspekcie: etycznym i prawnym.

I tak dobro wspólne jako cel współdziałania między Kościołem i pań-
stwem w aspekcie etycznym obejmuje trzy komponenty: dobro człowieka,
dobro rodziny i dobro narodu [Krukowski 1982, 53-66]. W aspekcie praw-
nym zaś oznacza poszanowanie praw należnych każdemu z nich. To znaczy,
że Kościół i państwo są zobowiązane i uprawnione do takiego współdziała-
nia, które polega na świadczeniu pomocy: człowiekowi, rodzinie i narodowi
(który jest rodziną rodzin) w realizacji należnych im praw i wolności.

Pierwszym komponentem dobra wspólnego, jako celu współdziałania
między Kościołem i państwem, jest więc dobro człowieka, który zajmu-
je pierwsze miejsce w hierarchii wszystkich bytów istniejących na ziemi.
Prymat ten pojmowany jest w aspekcie ontologicznym, etycznym i praw-
nym. W aspekcie ontologicznym człowiek jest osobą, tj. bytem wyposa-
żonym w niezbywalną godność, której istotnym atrybutem jest rozumność,
wolność i sumienie [Mazurek 1991, 302]. Człowiek nie może więc być

przyporządkowany jakiegokolwiek społeczności. Przeciwnie wszystkie formy życia społecznego, także Kościół i państwo, są przyporządkowane człowiekowi, są na jego służbie.

Drugim istotnym komponentem dobra wspólnego, jako celu współdziałania Kościoła i państwa, jest dobro małżeństwa i rodziny. Małżeństwo jako związek między dwojgiem ludzi ma oparcie w prawie naturalnym. Małżeństwo daje początek rodzinie. Rodzina jest podmiotem podstawowych praw i obowiązków, analogicznych do praw osoby ludzkiej, wynikających z natury ludzkiej (GS 42).

Uszczegółowienia tych praw dokonał Jan Paweł II w adhortacji *Familiaris consortio*⁹ i w *Karcie Praw Rodziny* Stolicy Apostolskiej [Paglia 2013]. Autorem KPR jest Stolica Apostolska jako najwyższy autorytet w Kościele, wyposażony w podmiotowość publiczno-prawną w stosunkach międzynarodowych. Dlatego KPR została skierowana do władz państwowych i organizacji międzynarodowych – rządowych i pozarządowych – oraz do wszystkich wiernych chrześcijan i ich rodzin. Znamienny jest fakt, że promulgacja KPR nastąpiła w warunkach wielkiego ataku na rodzinę ze strony zwolenników szalejącej na Zachodzie „rewolucji seksualnej” i zamętu w dziedzinie edukacji, spowodowanego przez „ideologię gender”.

Znamienny jest także fakt, że we „wstępie” do KPR znajduje się kategoryczne stwierdzenie: „[...] rodzina zbudowana jest na małżeństwie, głębokim i uzupełniającym się związku mężczyzny i kobiety, który opiera się na nierozzerwalnej więzi małżeństwa zawartego dobrowolnie i publicznie, otwartego na przekazywanie życia”.

Katalog KPR – sformułowany w 12 artykułach – obejmuje prawa indywidualne i prawa wspólnotowe. Są to: 1) prawa należne każdemu człowiekowi, wynikające z przyrodzonej godności osoby ludzkiej; 2) prawa małżonków do zawarcia małżeństwa i do założenia rodziny; 3) prawa rodziny, które obejmują prawa rodziców i prawa dzieci.

W ujęciu syntetycznym katalog ten zawiera: 1) „Prawo każdego człowieka do swobodnego wyboru drogi życiowej, a więc do zawarcia związku małżeńskiego i założenia rodziny albo do pozostawania w stanie bezżennym”

⁹ Ioannes Paulus PP. II, Adhortatio apostolica *Familiaris consortio* de familiae christianae muneribus in mundo huius temporis (22.11.1981), AAS 74 (1982), s. 81-191; tekst polski: Jan Paweł II, *Adhortacja apostolska Familiaris consortio. O zadaniach rodziny chrześcijańskiej w świecie współczesnym*, Drukarnia Watykańska „Polyglotta”, Watykan 1981 [dalej: FC].

(art. 1); Władze publiczne winny wspierać instytucjonalną wartość małżeństwa, związki pozamałżeńskie nie mogą być stawiane na równi z małżeństwem” (art. 1c); 2) „Oboje małżonkowie w tym związku posiadają tę samą godność i równe prawa” (art. 2); 3) „Prawo małżonków do założenia rodziny i decydowania o czasie narodzin i liczbie dzieci” [...]; oraz „prawo do oczekiwania ze strony społeczeństwa zapewnienia im takich warunków moralnych, wychowawczych, społecznych i ekonomicznych, które pozwolą im z całą świadomością i odpowiedzialnością wykonywać prawo do małżeństwa” (art. 1); 4) „Przyszli małżonkowie posiadają prawo do wolności religijnej; tak więc każde żądanie odrzucenia wiary lub do zmiany wyznania niezgodnie z sumieniem, stawiane jako warunek zawarcia małżeństwa, jest pogwałceniem tego prawa” (art. 2b); 5) „Małżonkowie mają niezbywalne prawo do założenia rodziny i decydowania o czasie narodzin i liczbie dzieci [...] zgodnie z naturalnym porządkiem moralnym, który wyklucza uciekanie się do antykoncepcji, sterylizacji, spędzenia płodu” (art. 3); 6) Rodzina ma prawo do pomocy ze strony społeczeństwa w tym, co dotyczy wydania na świat i wychowania dzieci” (art. 3c); 7) „[rodziny – J.K.] zarówno przed, jak i po urodzeniu dzieci mają prawo do ochrony i specjalnej opieki, to samo dotyczy matek w okresie ciąży i – w rozsądnych wymiarach – po porodzie” (art. 4d); 8) Rodzice, ponieważ dali życie dzieciom, mają pierwotne, niezbywalne prawo i pierwszeństwo do wychowania potomstwa i dlatego muszą być uznani za pierwszych i głównych jego wychowawców” (art. 5); 9) Rodzice mają prawo do wychowania dzieci zgodnie ze swoimi przekonaniami moralnymi i religijnymi z uwzględnieniem „tradycji kulturalnych rodziny, przy pomocy koniecznych środków, narzędzi oraz instytucji” (art. 5a); 10) Podstawowe prawo rodziców do wychowania dzieci powinno być wspierane przez rozmaite formy współpracy rodziców z nauczycielami i kierownictwem szkoły, a w szczególności przez dopuszczanie obywateli do odpowiedniej ochrony, a w szczególności do ochrony najmłodszych członków przed ujemnymi wpływami i nadużyciami ze strony środków przekazu” (art. 5g); 11) „Rodzina ma prawo istnieć i rozwijać się jako rodzina” (art. 6); jednocześnie KPR stwierdza, że „Rozwód narusza samą instytucję małżeństwa i rodziny” (art. 6b); 12) „Każdej rodzinie przysługuje uprawnienie do swobodnego organizowania życia religijnego w ognisku domowym pod kierunkiem rodziców, jak również prawo do publicznego wykonywania i głoszenia swojej wiary, uczestniczenia w kulcie publicznym oraz swobodnego wyboru programów wychowania religijnego”

(art. 7); 13) Rodzina ma prawo do wypełniania swej funkcji społecznej i politycznej w budowaniu społeczeństwa” (art. 8), a w szczególności: „Rodziny mają prawo do zrzeszania się z innymi rodzinami i instytucjami celem właściwego i gorliwego wypełnienia swoich zadań, a także dla ochrony praw rodziny, popierania jej dobra i reprezentowania interesów” (art. 8a); 14) „Rodziny mają prawo oczekiwać od władz publicznych właściwej, nikogo nie dyskryminującej polityki w kwestiach prawnych, gospodarczych, społecznych, finansowych” (art. 9); 15) „Rodziny mają prawo do takiego systemu społecznego i gospodarczego, w którym organizacja pracy umożliwia członkom rodziny wspólne życie i nie zagraża jedności, powodzeniu i stabilności rodziny, zapewniając jednocześnie możliwości zdrowego wypoczynku” (art. 10). Wymóg ten dotyczy w szczególności wynagrodzenia za pracę, aby było wystarczające na potrzeby rodziny; 16) Rodzina ma prawo do mieszkania odpowiedniego dla życia rodzinnego i dostosowanego do liczby jej członków, w miejscu zapewniającym podstawowe usługi konieczne do życia rodziny i wspólnoty” (art. 11); 17) „Rodziny migrantów mają prawo do takiej samej ochrony społecznej, jaka przysługuje innym rodzinom” (art. 12).

W katalogu tym wymienione są: „prawa rodziny”, „prawa dzieci” i „prawa rodziców”, którzy są reprezentantami założonej przez siebie rodziny. Prawa te mają wymiar społeczny. To znaczy, że wszystkie formy życia społecznego powinny być ukierunkowane na rodzinę, czyli służyć jej pomocą w realizacji należnych jej praw i obowiązków. Rodzina nie jest bowiem zdolna do całkowicie samodzielnego osiągnięcia należnych jej dóbr bez pomocy ze strony większych grup społecznych, a zwłaszcza Kościoła i państwa.

Jakie są zatem zadania Kościoła i państwa względem rodziny? Zadaniem Kościoła jest świadczenie pomocy rodzinie przez pracę duszpasterską, która obejmuje: przygotowanie młodych ludzi do małżeństwa oraz opiekę nad małżeństwem i rodziną, zwłaszcza w zakresie wychowania religijnego i moralnego dzieci w sposób należycie zorganizowany (FC 65-85). Zadania Kościoła w Polsce wobec rodziny w dobie obecnej Episkopat Polski sformułował w *Dyrektorium Duszpasterstwa Rodzin*¹⁰.

¹⁰ Konferencja Episkopatu Polski, *Dyrektorium Duszpasterstwa Rodzin*, Redakcja Głos Katolicki, Warszawa 2003, s. 58-59. Dokument został przyjęty podczas 322. Zebrania Plenarnego Konferencji Episkopatu Polski w Warszawie w dniu 1 maja 2003 r.

Natomiast zadaniem państwa jest zabezpieczenie rodzinie pomocy natury: gospodarczej, społecznej, pedagogicznej, politycznej i kulturalnej, jakie są niezbędne do tego, ażeby rodzina mogła w sposób ludzki sprostać swoim odpowiedzialnym zadaniom (FC 45).

Kościół podejmuje ochronę praw rodziny ze względu na zagrożenia ze strony różnych instytucji i ideologii. Kościół podejmuje także krytykę organów państwowych i samorządowych za ich opieszałość w respektowaniu praw rodziny, w szczególności z powodu zagrożeń ze strony antyrodzinnej ideologii (gender, LBGTQ+).

Państwo ma obowiązek pozytywnie wspomagać rodzinę w wypełnianiu jej zadań, zwłaszcza chronić trwałość małżeństwa. Jednakże państwo nie powinno – poza wypadkami konieczności – wyręczać rodziny w wypełnianiu właściwych jej zadań, wynikających z prawa naturalnego, ale wspomagając ją zgodnie z zasadą pomocniczości.

Współdziałanie między Kościołem i państwem na rzecz rodziny dokonuje się w dwóch obszarach. Pierwszym z nich jest działanie na rzecz poszanowania i ochrony życia ludzkiego od chwili poczęcia do naturalnej śmierci. Drugim jest współdziałanie w zakresie wychowania dzieci i młodzieży. Rodzice sami nie są bowiem w stanie zapewnić dzieciom wychowania i wykształcenia. Państwo powinno zabezpieczyć rodzinie odpowiednie zasoby także materialne oraz skuteczne środki wspomagające rodzinę w wypełnianiu jej zadań.

3. Zasada współdziałania między państwem i Kościołem na rzecz małżeństwa i rodziny w prawie polskim

Zasada współdziałania między państwem i Kościołem w III Rzeczypospolitej na rzecz małżeństwa i rodziny jest zagwarantowana przede wszystkim w dwóch wysokiej rangi aktach normatywnych. Są to: Konstytucja RP z 1997 r. i Konkordat z 1993 r.

Kluczowe znaczenie w tym zakresie ma art. 18 Konstytucji, który stanowi: „Małżeństwo jako związek kobiety i mężczyzny, rodzina, macierzyństwo i rodzicielstwo znajdują się pod ochroną i opieką Rzeczypospolitej”.

Istotne znaczenie w tym artykule mają trzy elementy: 1) pojęcie małżeństwa jako „związku kobiety i mężczyzny”; 2) określenie jego istotnych funkcji, którymi są „macierzyństwo” i „rodzicielstwo”; niewątpliwie

rodzicielstwo obejmuje ojcostwo; 3) zapewnienie im „ochrony i opieki” ze strony władz państwowych.

Fakt zamieszczenia tych postanowień w rozdziale pierwszym Konstytucji RP – zatytułowanym „Rzeczpospolita” – sprawia, że należą do naczelných zasad określających ustój polityczny współczesnego państwa polskiego. Nasuwa się pytanie, jakie jest znaczenie tego faktu?

W odpowiedzi należy stwierdzić, że potrzeba umieszczenia definicji małżeństwa jako „związku między kobietą i mężczyzną” w Konstytucji RP uchwalonej w 1997 r. zaistniała przede wszystkim ze względu na współczesne zagrożenia ze strony partii lewicowych i organizacji pozarządowych o zasięgu krajowym i międzynarodowym działających z inspiracji ideologii gender i LGBTQ.

Należy przy tym zauważyć, że zamieszczenie fragmentu art. 18 – głoszącego, że małżeństwo jest to „związek między kobietą i mężczyzną” – w Konstytucji RP uchwalonej przez Komisję Konstytucyjną Zgromadzenia Narodowego, której większość stanowili zwolennicy ideologii lewicowych, nie było łatwe. Zwolennicy ideologii genderowej dążyli bowiem do wpisania do Konstytucji RP takiej zasady, która by utarowała drogę do legalizacji związków homoseksualnych w Polsce. Z konstytucyjnej definicji małżeństwa wynika zakaz zawierania małżeństw między osobami tej samej płci.

Wpisanie do Konstytucji RP definicji „małżeństwa jako związku kobiety i mężczyzny” ma doniosłe znaczenie formalne ze względu na konieczność poszanowania konstytucyjnej zasady hierarchiczności aktów normatywnych wchodzących w skład polskiego systemu prawa, polegającej na gwarancji prymatu Konstytucji RP nad wszystkimi aktami normatywnymi (art. 8, ust. 1 Konstytucji RP). W konsekwencji wykluczona jest możliwość redefinicji małżeństwa na poziomie ustawowym, tzn. że zakazane jest wprowadzenie na drodze ustawowej małżeństw między osobami tej samej płci bądź tzw. związków partnerskich z prawem do adopcji potomstwa.

Niewątpliwie na szczególną uwagę zasługuje również art. 53, ust. 3 Konstytucji RP, który zapewnia rodzicom poszanowanie ich prawa do podjęcia decyzji w sprawie nauczania religii w szkołach publicznych zgodnie z ich własnymi przekonaniem.

Hierarchicznie drugim aktem normatywnym dotyczącym realizacji zasady współdziałania między państwem i Kościołem na rzecz małżeństwa i rodziny jest Konkordat z 1993 r. Art. 11 Konkordatu w tej kwestii stanowi:

„Układające się strony deklarują wolę współdziałania na rzecz obrony i poszanowania instytucji małżeństwa i rodziny, będących fundamentem społeczeństwa. Podkreślają one wartość rodziny, przy czym Stolica Apostolska ze swej strony podkreśla naukę katolicką o godności i nierozzerwalności małżeństwa”.

W powyższym artykule zawarte są dwie deklaracje: 1) deklaracja wspólna Układających się Stron; 2) deklaracja jednostronna Stolicy Apostolskiej.

W pierwszej z nich Układające się Strony zadeklarowały „wolę współdziałania na rzecz poszanowania i obrony instytucji małżeństwa i rodziny, będących fundamentem społeczeństwa”. Podstawą tej deklaracji jest uznanie wspólnych dla obu Stron wartości, jakimi są instytucje małżeństwa i rodziny. Obie Strony zobowiązały się do współdziałania dla ich dobra ze względu na to, że stanowią „fundament społeczeństwa”. Z punktu widzenia Układających się Stron małżeństwo jest podstawową wartością jako związek dwojga ludzi odmiennej płci, mające na celu wzajemną pomoc oraz zrodzenie i wychowanie dzieci w warunkach sprzyjających ich rozwojowi osobowemu. Niewątpliwie deklaracja ta stanowi dobry prognostyk współdziałania państwa i Kościoła wobec kryzysu małżeństwa i rodziny w epoce cywilizacji konsumpcyjnej. Obydwie Strony są zainteresowane obroną małżeństwa jako związku monogamicznego między kobietą i mężczyzną.

W drugiej deklaracji Stolica Apostolska w imieniu Kościoła katolickiego „potwierdziła” swoje zaangażowanie w obronę małżeństwa jako naturalnego związku między kobietą i mężczyzną podniesionego przez Chrystusa do godności nadprzyrodzonego sakramentu [Krukowski 1995, 317].

Konstytucja RP stanowi, iż: „Małżeństwo” jest to „związek kobiety i mężczyzny” (art. 18). Z takiego postanowienia wynika zakaz wprowadzenia w Polsce małżeństw między osobami tej samej płci. Ustrojodawca polski odcina się więc od forsowanego przez skrajnie liberalne grupy nacisku uznania małżeństw między osobami tej samej płci¹¹.

¹¹ W literaturze prawniczej można spotkać opinię, według której art. 18 Konstytucji RP *explicite* określając małżeństwo „jako związek kobiety i mężczyzny” nie wyklucza wprowadzenia na drodze ustawowej małżeństwa o innej podmiotowości i strukturze, tzn. między osobami tej samej płci [Łętowska i Woleński 2013, 15-40]. Jednakże wprowadzenia do współczesnego systemu prawa polskiego nie można zaakceptować z racji zarówno logicznych, jak i formalnych.

Należy zauważyć, że między prawem kanonicznym i prawem polskim istnieje różnica dotycząca stopnia trwałości małżeństwa. Kościół ze swej strony w oparciu o przesłanki teologiczne stoi na stanowisku, iż małżeństwo między osobami ochrzczonymi jest wyposażone w atrybut sakramentalności i nierozzerwalności.

Natomiast współczesne państwo polskie, jako państwo świeckie, w swoim systemie prawa nie respektuje przesłanek teologicznych dotyczących sakramentalności i nierozzerwalności małżeństwa chrześcijańskiego. Dlatego prawo polskie opowiada się za trwałością małżeństwa, ale uznaje instytucję rozvodu między małżonkami, także między małżonkami ochrzczonymi. Natomiast Kościół nie uznaje w swoim ustawodawstwie instytucji rozvodu, ale respektuje kompetencje państwa wobec małżeństw między osobami ochrzczonymi co do skutków cywilnych.

Współczesne państwo polskie respektuje prawo do wolności sumienia i religii, które obejmuje swobodę wyboru formy zawarcia małżeństwa cywilnego, tzn. możliwość zawarcia małżeństwa cywilnego wobec kierownika urzędu stanu cywilnego lub małżeństwa kanonicznego wobec duchownego z zachowaniem określonej procedury na podstawie art. 10 Konkordatu i ustawy z dnia 24 lipca 1998 r. nowelizującej *Kodeks rodzinny i opiekuńczy*¹².

W drugiej części art. 11 Konkordatu Stolica Apostolska – biorąc pod uwagę istniejącą w polskim prawie instytucję rozvodu – ze swej Strony „potwierdza naukę katolicką o godności i nierozzerwalności małżeństwa”. Strona państwowa natomiast przyjmuje to stanowisko strony kościelnej do wiadomości.

Zastosowanie zasady zdrowego współdziałania między państwem i Kościołem na rzecz małżeństwa i rodziny dotyczy poszanowania i ochrony dwóch podstawowych funkcji rodziny: funkcji prokreacyjnej i funkcji wychowawczej.

Ochrona funkcji prokreacyjnej małżeństwa i rodziny z natury rzeczy winna obejmować poszanowanie podstawowego prawa człowieka do życia od chwili poczęcia do naturalnej śmierci. W tym przedmiocie istnieje kontrowersja w kwestii, w jakiej mierze ustawodawstwo polskie chroni funkcję

¹² Ustawa z dnia 24 lipca 1998 r. *O zmianie ustaw – Kodeks rodzinny i opiekuńczy, Kodeks postępowania cywilnego, Prawo o aktach Stanu cywilnego, ustawy o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej oraz niektórych innych ustaw*, Dz. U. z 1998 r., Nr 117, poz. 42. Zob. Krukowski 2019, 268-313; Bucoń 2022, 112-24.

prokreacyjną rodziny. Ochrona ta powinna znaleźć zastosowanie w różnych działach prawa, a więc nie tylko w prawie konstytucyjnym, ale także w prawie rodzinnym, prawie administracyjnym w dziedzinie oświaty i wychowania, w prawie pracy (dodatki rodzinne) i w prawie karnym (ochrona życia poczętego).

Gdy chodzi o funkcję wychowawczą rodziny, to współdziałanie między państwem i Kościołem dotyczy ochrony prawa rodziców do religijnego i moralnego wychowania dzieci, zgodnie ze swymi przekonaniem, nie tylko w domu rodzinnym, ale również w zakresie nauczania religii i etyki w szkole. Temu celowi służą gwarancje dotyczące poszanowania decyzji rodziców w sprawie nauczania dzieci religii także w szkole publicznej, prawa rodziców w sprawie programu wychowania seksualnego dzieci w szkole, prawa rodziców do wyboru między szkołą publiczną a szkołą prywatną oraz subwencji państwa dla szkół prywatnych.

Poszanowanie praw rodziców w III Rzeczypospolitej zostało uszczegółowione w ustawach zwykłych.

4. Przeszkody we współdziałaniu między państwem i Kościołem na rzecz małżeństwa i rodziny

Mówiąc o współdziałaniu między państwem i Kościołem w Polsce na rzecz małżeństwa i rodziny, nie można pominąć istniejących trudności, a nawet poważnych przeszkód w realizacji tej zasady. Przeszkody te wynikają z wielu przyczyn, a przede wszystkim z założeń ideologicznych, jakimi kierują się lewicowe partie, które – w okresie wyborów parlamentarnych – dążą do zdobycia większości w najwyższych organach władzy ustawodawczej (Sejm i Senat) i wykonawczej (rząd) oraz w organach samorządowych, a następnie władzy stanowienia norm prawnych dostosowanych do swych założeń ideologicznych niekiedy stojących w sprzeczności z systemem wartości chrześcijańskich.

Jednocześnie trzeba zdać sobie sprawę z faktu, że współczesne państwo polskie jest demokratycznym państwem świeckim, które respektuje pluralizm religijny i światopoglądowy społeczeństwa. Prawo stanowione w demokratycznym państwie jest rezultatem kompromisu między odmiennymi założeniami ideologicznymi, jakimi kierują się partie polityczne i stowarzyszenia pełniące funkcje grup nacisku (np. stowarzyszenie feministek). Założenia te nie tylko nie są zgodne z założeniami Kościoła katolickiego, ale są

sprzeczne i otwarcie wrogie w stosunku do religii w ogólności, a do chrześcijańskiej wizji małżeństwa i rodziny w szczególności.

Na zakończenie trzeba stwierdzić, iż zasada współdziałania między państwem i Kościołem, w ogólnym zarysie, w jakim została wpisana do Konstytucji RP i Konkordatu, stanowi ogólne ramy. Trzeba je wypełniać w formie ustaw i innych aktów wykonawczych.

Stanowienie prawa w państwie demokratycznym dokonuje się w wyniku walki ideologicznej. Prawo stanowione często jest rezultatem kompromisu między konkurującymi między sobą różnymi partiami i grupami interesów, które kierują się odmienną hierarchią wartości. W takiej sytuacji Kościół, jako przekaznik systemu wartości chrześcijańskich, powinien nieustannie przez działalność duszpasterską oddziaływać na społeczeństwo. Z kolei katolicy jako obywatele mają oddziaływać na swoich przedstawicieli, którzy mają bezpośredni udział w sprawowaniu władzy państwowej, aby państwo prowadziło politykę prorodzinną.

PIŚMIENNICTWO

- Bucoń, Paweł. 2022. *Prawo do zawarcia związku małżeńskiego i założenia rodziny. Perspektywa prywatnoprawna i publicznoprawna*. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Hemperek, Piotr. 1985. „Współpraca między Kościołem i państwem.” *Kościół i Prawo* 4:79-100.
- Krukowski, Józef. 1982. „Podstawy współdziałania kościoła i Państwa w nauczaniu Stefana kard. Wyszyńskiego.” *Zeszyty Naukowe KUL* 30, nr 1:53-66.
- Krukowski, Józef. 1992. „Podstawy współdziałania Kościoła i państwa.” *Kościół i Prawo* 8:19-32.
- Krukowski, Józef. 1993. *Kościół i państwo. Podstawy relacji prawnych*. Lublin: Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.
- Krukowski, Józef. 1995. *Konkordaty współczesne. Doktryna. Teksty (1964-1994)*. Warszawa: Wydawnictwo Civitas Christiana.
- Krukowski, Józef. 2013. *Kościelne prawo publiczne. Prawo konkordatowe*. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Krukowski, Józef. 2019. „Część II. Teraźniejszość: Konkordat między Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską.” W Krzysztof Burczak, Waclaw Uruszczak, Wojciech Góralski, i Józef Krukowski, *Konkordaty Polskie. Historia i teraźniejszość*, red. Józef Krukowski, 147-411. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Krukowski, Józef. 2023. „Geneza konstytucyjnych zasad relacji między Państwem a Kościołem katolickim i innymi związkami wyznaniowymi w Polsce

- współczesnej (art. 25 Konkordatu).” W *Między prawem a polityką. Księga jubileuszowa dedykowana profesor Hannie Suchockiej*, red. Bogumiła Kaniewska, Tadeusz Wallas, i Krzysztof Urbaniak, 465-81. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Politycznych i Dziennikarstwa Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.
- Łętowska, Ewa, i Jan Woleński. 2013. „Instytucjonalizacja związków partnerskich a Konstytucja RP z 1997 r.” *Państwo i Prawo* 6:15-40.
- Lombardi, Giuseppe. 1985. „L’Eedito di Milano del 313 e la laicità dello Stato.” W *I diritti fondamentali della persona umana e la libertà religiosa. Atti del colloquio giuridico, e 8-10 marzo 1984*, red. Franco Biffi, 23-87. Roma: Libreria Editrice Vaticana.
- Mazurek, Franciszek. 1991. *Prawa człowieka w nauczaniu społecznym Kościoła*. Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL.
- Paglia, Vincenzo. 2013. *Karta praw rodziny Stolicy Apostolskiej. Prezentacja, interpretacja i komentarz*. Pelplin: Bernardinum.